

EESTI KEELE TEKKIMISE LUGU

Kõikide keelte eluiga on olnud piiratud. Keeled muutuvad ajas ja ruumis. Vanadest keeltest kujunevad uued. Nad võivad hargneda mitmeks uueks keeleks, liituda või lakata kogunisti olemast, sest pole enam inimesi, kes neid emakeelena lapsepõlves oleksid lähikondseilt omaks võtnud ja argisuhtluses kasutaksid. Viimati mainitud olukorda on sattumas eesti keele lähimad sugulaskeeled – liivi ja vadja keel.

Inimkeele sünniaeg on minevikuhämaras. Keeleteadlase pilk nii kaugesse möödanicu ei ulatu. Eri alade uurijad on inimkeele vanust arvanud mõnekümnest tuhandest aastast kuni paari miljoni aastani.¹ Praegu on ajalooline keeleteadus sel tasemel, et kirjalikke mälestisi abiks võttes ja sugulaskeeli omavahel võrreldes saab usutavaid andmeid mõne keelkonna ajaloost 10000 aasta ulatuses, soome-ugri keelte puhul ligi 8000 aasta ulatuses. Ent mida kaugemale ajas tagasi, seda vähemaks jääb kättesaadava teabe hulk.

Eesti keele eluiga pole nii pikk. Hõimumurded, mille põhjal kujunes hilisem eesti keel, hakkasid läänemeresoome keeleühitsusest silmatorkavalt lahknema alles 2000–2500 aastat tagasi. Nende murrete kõnelejad elasid juba tol ajal Eestimaa, võib-olla ka natuke ida pool. Nii kaugest ajast kirjalikke mälestisi pole. Alles XIII sajandist on säilinud üle 500 üksiksõna ja kolmesõnaline lause “Laula! Laula! Pappi”. Esimene eestikeelne tekst pärineb alles XVI sajandi algusest. Ilmselt ei ulatu hõimumurrete kujunemise algusaegadesse meieni jõudnud vanemad rahvalauludki. Küllalt

palju usaldusväärseid andmeid toonase keele kohta on saadud eeskätt praeguste läänemeresoome keelte ja murrete omavahelisest võrdlusest.

Läänemeresoome hõimumurrete saamisluugu on pälvitud viimastel aastakümnetel fennougristide tähelepanu.² Järgnevas katsetakse selgitada mõnevõrra hilisema ajajärgu keelearenguid ja vastata küsimusele, millal ja mis moel kujunes läänemeresoome hõimumurretest eesti keel. Iseenesestki mõista ei tule kõnet kirja-keele saamisloost. Selles käsitluses on keelt mõistetud kui genealoogilise liigituse üksust, mis ühendab eneses mitmesuguseid alamaid keelevorme murretest ja murrakutest kuni üksikisiku keelepruugini.

Kuidas sugeneb uus keel? Võimalusi ja viise selleks on mitu, kuid enamasti kujuneb uus keel mingi keele murde või murrete iseseisvumise teel. See tähendab ülejäänud murretest eraldumist mitmesuguste kõiki lähtemurdeid hõlmavate uuenduste läbi sedavõrd, et eristavad tunnused omandavad silmapaistva iseloomu. Uus keel ei sünni äkitselt, ühekorraga, see kujuneb teatud aja jooksul lähtemurretes järjepanu toimunud keelemuutuste põhjal. Kuid mitte ainult. Niisama oluline on vastupidine: vanade tunnusjoonte säilimine lähtemurretes sel ajal, kui muudes murretes toimuvad eristavad muutused. Uue keele ilmaletuleku määravad diferentseerumise ja integreerumise protsessid üheskoos, kusjuures muutuste kiirus on eri juhtudel ja aegadel olnud erisugune. Niisiis keel ei teki tervikuna uuena, vaid uues keeles moodustavad süsteempärase ühtsuse igivanad, vanemad ja uued elemendid ning nähtused, esivanemate pärandus, võõrsilt, naabreilt omandatu ja keeles enesesündiv uus. Murdeist üheks põimuv keel ei muutu läbinisti ühesuguseks, vaid säilitab suure osa juba varem olemas olnud murdeerinevusi. Veelgi enam. Uue keele sünniprotsessis toimub muu

hulgas mitmesuguseid kitsama levikuga uuendusi, mis süvendavad eemaldumist lahukujäänud murretest.

Missugused on teada olevad põhiandmed lähteolukorra kohta? Esimese aastatuhande keskpaiku e.Kr. või natuke hiljem kujunes Soome lahe põhja- ja lõunaranna mail välja hilise läänemeresoome algkeele kolm põhilist hõimumurderühma: põhja-, ida- ja lõunarühm.

Idarühma murrete kõnelejad elasid tol ajal tõenäoliselt praegusest Eesti alast idas Peipsi ja Pihkva järve taga ning liikusid hiljem Laadoga lähikonda; teise seletuse kohaselt olid nad seal varemgi. Neist murretest kujunesid hiljem läbi mitme vaheastme karjala, vepsa ja isuri keel ning soome keele idamurded. Veel praegugi on neis keeltes ligemale kakssada ühist sõna, mis mujal puuduvad.³

Põhjarühma murrete kõnelejad asustasid praegust Lääne-Soomet ja neist murdeist arenesid eeskätt hilisemad edelamurded ning Häme murded. Varem usuti üldiselt, et see osa Soomest sai läänemeresoomelise elanikkonna Soome lahe lõunakaldalt.⁴ Uemad arheoloogilised ja keeleajaloolised uurimused osutavad Lääne-Soome elanikkonna järjepidevat asustust kiviajast peale.⁵ Veel praegugi on toonase murderühma ala soome murretes üle 400 mujal puuduva ühissõna.⁶

Lõunarühma murdeid kõneldi Soome lahe lõunakaldal enamasti praeguse Eesti alal ja Läti põhjaosas. Tollele murderühmale on seni leitud üsna napilt ühisuuendeid. Nimetagem olulisemaid Terho Itkoneni poolt esitatutest.⁷

1. *n*-i assimileerumine eelneva vokaaliga *s*-i ees, nt. **kansi* > **kaasi*, **mansikka* > **maasikka*. Järgarvudes (**kolmans* > *kolmas*) on muutus süiski hõlmanud peaaegu kogu läänemeresoome murrete ala. Karjala ja osalt ka vepsa keeles on täheldatud muutuse vaheastet – nasaalvokaali (*kaäsi*).

2. *õ* sündimine esisilpi varasema *e* ja *o* asemele, nt. **merta* > **mõrta*, **polvi* > **põlvi*. *õ* tekkimine on toimunud mitmes järgus.⁸

3. *ksi*-tunnuseline tingiv kõneviis. Teistes murderühmades säilis see kõneviis *isi*-tunnuselisena.

Mujal puuduvaid ühissõnu on Alo Raun⁹ esitanud vaid paar-kümmend.

Lisada võiks veel konservatiivseid erijooni: *s*-tunnusega minevikuvormid eitusverbil ja *kse*-tunnuseline olevik.

Läänemeresoome murrete lõunarühmas eraldus esialgu kolm hõimumurret, mida nüüd on tinglikult nimetatud liivi, Ugala (lõunaeasti) ja maamurdeks (põhjaeasti murdeks). Nähtavasti viisid uuendid märgatavale lahknemisele meie ajaarvamise esimestel sajanditel.

Ugala hõimumurde kuuluvuse suhtes on olnud erinevaid arvamusi. Paul Alvre¹⁰ on paigutanud selle idamurderühma, Terho Itkonen¹¹ seevastu peab Ugala murret lõunarühma murdeks, millesse on ida poolt levinud mõningaid idamurderühma jooni, nt. **jalkoiden*-tüüpi mitmuse omastava käände vormid.

Maamurret ja Ugala murret eraldasid teineteisest mitmed olulised keelenähtused (uuendid):

1. Varemalt on eriti esile tõstetud muutust *kt* > *tt* Ugala murdes, nt. **koktu* > **kõttu*, vrd. maamurde *kt* > *ht*, nt. **kõhtu*, ent mõlemale muutusele on leitud vaheastmeid.¹²

2. *pts* > *ts* Ugala murdes, nt. **laptsi* > **latsi*. Mujal murretes *pts* > *ps*, nt. **laptsi* > **lapsi*. Nõnda väitis esimesena Paul Ariste, tema järel ka Arvo Laanest, Tiit-Rein Viitso ja Arnold Kask.¹³ Muud uurijad on pidanud esialgseks *ps*-i ja esitanud lõunaeasti murretes muutuse *ps* > *ts*, kusjuures Andrus Saareste pidas seda hilisemaks nähtuseks.¹⁴

3. *kti* > *ktsi* > *tsi* pearõhulise silbi piiril Ugala murdes, nt. **kakti* > **kaktsi* > **katsi*. Mujal *kti* > *ksi*, nt. **kakti* > **kaksi*. Nõnda

Tiit-Rein Viitso.¹⁵ Teised uurijad oletavad hilisemat muutust *ksi > ts(i)*.¹⁶

4. *k* kohatine säilimine esimese silbi lõpul Ugala murdes, nt. **sökla* (hiljem *söGel*), **näknüt* (hiljem *nännü*). Mujal *k* nõrgenes, hiljem vokaliseerus, nt. **söyla*, **näynüt*. Vana erijoonena Andrus Saareste.¹⁷

5. Mõnede balti laenude esisilbis on Ugala ja liivi murdes diftong *ai*, muudes murretes aga *ei*, nt. **saina* – **seinä*, **saivas* – **teiväs*, **haina* – **heinä*. Nähtavasti on laenatud balti algkeelest kaks erinevat murdevormi.¹⁸

6. Maamurdes toimus mõnedes murretes esisilbis muutus *o > õ*, Ugala murdes püsis neis sõnades *o*, nt. **olki* – **õlki*, **ompele* – **õmpele*-, **oppi* – **õppi*-, **orsi* – **õrsi*, **polvi* – **põlvi*.¹⁹ Varem peeti seda muutust hilisemaks ega eraldatud üldisest *o > õ* muutusest.²⁰

7. Seesütleva käände kunagisest lõpust *-sna* on Ugala murdes saanud *-hna*, kust hilisemad *-hn*, *-h*, *-n*. Mujal murretes saadi *-sna* lõpust assimilatsioonil teel *-ssa*. Nt. **külähnä* – **külässä*.²¹

8. Ugala murre säilitas oleviku ainsuse 3. pöörde lõputa vormi, kuna mujal murretes markeeris oleviku vastavat pööret *-pi* (*βi*), **anta* – **antaβi*.²² Ugala lõputa vormi on varem peetud kas lõpu *-βi* kaotanud vormiks²³ või lihtmineviku paradigma eeskujul sündinud analoogiavormiks²⁴. Ugala lõputa 3. pööre esineb ainult ühes verbiklassis, teises on ainsuse 3. pöördes lõpp *-ksen* (hiljem *-s*) vana olevikutunnusega *-k*.

Vanu erinevusi on märgata ka maamurde ja Ugala murde sõnavaras: **hauru* – **tossu*, **kaski* – **koivu*, **kauna* – **kotõra*, **otra* – **kesvä*, **saato* – **ruka*, **sõster* – **hõrakka*, **uusi* – **vastainõn*, **üdin* – **säsü*.

Omaette probleem on olnud kirderannikumurde päritolu. Varem arvati, et tegemist on Soome siirdunud hõimu jäänusega või hoopis hilisema põhjapoolse mõjuga²⁵, kunagise idamurderühma murdega²⁶. Tiit-Rein Viitso²⁷ on esitanud seletuse, mille kohaselt

praeguse kirderannikumurde lääneosa Kuusalust Viru-Nigulani Soome lahe kaldal on väga vana põhjamurderühma siirdkond Eestis ja hõlmas varem ka läänepoolsemaid rannaalasid. Ta nimetab seda siirdlaskonda viru hõimuks. Arvestades ala püeiasustuse iga (muistne Räpälä – praegune Haljala, muistne Mahu – praegune Viru-Nigula), väidetakse, et siirdlased tulid Soome lahe lõunakaldale ligemale 2500 aastat tagasi. Nende murre on püsinud konservatiivsena, lähedasena Soome lõunaosa keskala murretele ja on vältinud enamasti hilisemaid lõuna poolt levinud uuendeid.

Esimesel aastatuhandel näikse alguse saavat ka maamurde lahkemine neljaks murrakuks, hiljem murdeks. Kõigepealt eristus Vaia murre, kust veelgi hiljem iseseisvus vadja keel ja ala lääneosas põhjaeesti idamurre, mis hõlmas ka muistse Vaiga maakonna. Kolmanda osisena on Tiit-Rein Viitso Vaia murde järeltulijaks kuulutanud Vaivara ala, mis ei välista muidugi selle murraku hilisemat liitumist Viru murdega.

Vaia hõimumurde silmapaistvamaid uuendeid:

1. *o* > *ō* peaaegu korrapärase muutusena, nt. **oksa* > **ōksa*, *oma* > **ōma*, **otsa* > **ōtsa*.²⁸

2. *st* > *ss*, nt. **mustat* > **mussat*, **naista* > **naissa*, **suusta* > **suussa*.²⁹

3. *h* kadu *u*- ja *ü*-lõpulise diftongi järel, kusjuures *u*-st sai silbi algul *v*. Nt. **jouhi* > *jōvi*, **jauha*- > **java*-.³⁰

Tõenäoliselt oli esimesi erijooni kujunenud sel ajal ka saarlaste ja läänemaalaste (ridalaste) keelepruugis. Neid alasid iseloomustas esimese aastatuhande teisel poolel ja teise aastatuhande alguses tihe vahekord läänemeresoome põhjamurderühmaga, eriti selle edelaosaga. Vastuvõtva poolena on nähtud ennekõike edelasoome murdeid. Kuid on täheldatud ka soomepoolset mõju

Lääne-Eesti keelepruugile. Mõlemat poolt mõjustasid mitmed rootsi keelevormid. Pika aja jooksul kujunenud Lääne-Eesti ja Edela-Soome häälikuline ja sõnavaraline keelelähedus on hõlmanud ka liivi hõimumurde (keele).³¹

Ugala alal hakkasid esimesel aastatuhandel eristuma ida- ja läänemurrak. Arvatavasti kuulub toleaeagsete uuendite hulka ka Sakala käskiva kõneviisi ainsuse 2. pöörde omapärane keeldvorm, nt *ära minnä*, rahvalauludes veel *ära minnäk* 'ära mine'.

Niisiis võime nentida Eesti alal aastatuhande lõpuks olevat neli ulatuslikumat hõimumurret, kus oli arenemas sisemine diferentseerumine, mille tulemusena tekkisid hiljem taas uued murded. Selleks ajaks näikse olevat kahanenud ka Eesti ala pidev keeleline kontakt teiste murderühmadega, algul arvatavasti idarühma murretega, seejärel ka põhjarühma murretega, välja arvatud soome edelamurded. Aastatuhande lõpupoole harvenesid ka Vaia murde idaosasidemed lääneosaga, nii et olid sügenemas eeldused vadja keele iseseisvumiseks. Seevastu püsis tihe kontakt liivi murdega.

Niisugune oli olukord eesti keele väljakujunemise lõppjärgu alguseks. Et murded saaksid keeleks iseseisvuda, oli vaja eraldumist teistest sugulasmurretest ja samaaegset sisemist integreerumist. Seejuures oli oluline osa uuenditel. Neil on tekkimiskese ja levila. Levi soodustavad või takistavad kõnelejate kontakti võimalused ja uuendi sobivus murde ehitusega. Uue keele sündimisel on eriti tähtsad niisugused muutused, mis hõlmavad enamiku alusmurrete alast ja puuduvad samal ajal teistes sugulasmurretes. Kesksed on muidugi need innovatsioonid, mis muudavad ulatuslikult senist süsteemi või põhjustavad rohkesti uusi muutusi. Ent tähtsaks võib õsutada ka vastupidine: vana süsteemi, ehituse põhikoe säilimine, kui samal ajal laialdaselt uuenevad naabermurded. Just niisugust situatsiooni märkame soome keele tekkimisel.

Eesti keele kujunemist iseloomustab uuendite rohkus. Seepärast tuleb keele iseseisvuse algusaja määramiseks leida selline aja-järk keele eluloos, kus ilmneb palju laia levikuga uuendeid.

Meie aja esimesel aastatuhandel toimus läänemeresoome murretes mitmeid muutusi, millest osa hõlmas ka Eesti ala murdeid, kuid erilist muutuste lainet ja keelelist eraldumist teistest hõimumurretest pole märgata, vähemalt nende andmete põhjal, mis meil on sugulaskeelte võrdlemise alusel saadud.

Käesoleva aastatuhande esipoolel muutus eesti alal kõneldud murrete ehitus märgatavalt. Toimus suur hulk mõjusaid hääliku-muutusi, mis hõlmasid enamiku neist murretest ja soodustasid sel moel keele integreerumist, keelelist liitumist. Samas lahutasid need uuendid Eesti murdeid teistest hõimumurretest, mis säilitasid enamasti nende nähtuste puhul varasema olukorra. Mitmed uuendid ei ulatunud kirderannikumurdesse, mis püsis lõunanaabritest suhteliselt omaette ja säilitas Soome murretele lähedase ehituse.

Missugused olid olulisemad hääliku-uuendid, mis hõlmasid laiemalt nii maamurret kui Ugala murret? Toimunud häälikumuutuste kohta võib leida tõendusmaterjali juba kirjalikest keelemälestistest.

1. Kaashäälikute regressiivne palatalisatsioon. Muutuse põhjustas konsonandile järgnev eesvokaal *i* ja poolvokaal *j*. Laiemalt levis hammashäälikute ja alveolaaride (*t, s, n, l, r*) peenendus. Lõunaeesti murdealal on see laialdasem ja vist ka vanem, põhjaeesti murdeala lääneosas aga piiratum või puudub, nagu ka kirderannikumurdes. Nt. **saani* > **saani*, **asja* > **asja*, **sõlki* > *sõl'ki*. Muutus toimus enne vokaali kadu sõna lõpust, arvatavasti XIII sajandil. Palatalisatsioon on olemas ka liivi keeles ja idapoolseis läänemeresoome murretes, vist küll omaette kujunenud nähtusena.³²

2. Lõpukadu, s.o. sõnalõpulise vokaali kadu kahesilbilistes pika esisilbiga vormides ja kõigis enamasilbilistes sõnavormides. Nt.

**jalka* > *jalG*, **metsästä* > **metsäst*, **matalita* > *mataliD*. Kirjalike keelemälestiste andmeil toimus lõpukadu XIII–XV sajandi kestel. Veel Henriku Liivimaa kroonikas on lõpukaota *pappi*, *maleva*, *kylekunda* ja “Liber Census Daniae” esitab kohanime *Uusikylæ*. Samuti on vanades rahvalauludes lõppvokaal säilinud. Vokaali lõpukadu on omaette toimunud veel liivi ja vepsa keeles ning soome edelamurdeis.³³

3. *k* kadu sõna lõpul. *k* kadu oli alanud ilmselt juba aastatuhande esimestel sajanditel. Esialgu säilis vaheastmena sõnas kõrisulghäälik, mis on Võru murdes praegugi olemas. Seepärast ei kadunud seoses lõpukaoga *k*-eelne vokaal. Arvatavasti XIV sajandil kadus põhjaeesti murdealal ka see *k* jäänus. Nt. **laulak* > *laula?* > *laula*, **elättek* > *elätte?* > *elätte*, **kastök* > *kastõ?* > *kastõ*. *k* on sõna lõpult kadunud enamikus läänemeresoome keeltes, kadu ei toimunud üksnes vadja idamurdes, isuri Hevaa murdes ja osalt ka soome Savo murdes.³⁴

4. Sisekadu, s.o. lühikese vokaali kadu pika esisilbi järel teises lahtises silbis, kui sõna on kolme- või enamasilbiline. Nt. **kastanut* > **kastnut*, **pistämään* > **pistmään*, **kuulusat* > **kuulsat*, **kultanen* > **kuldnen*. Muutus on paigutatud XIV sajandisse, sest XIII sajandil kirja pandud kohanimedes on teise silbi vokaal veel alles, nt. *Ardala*, *Hyrvelæ*, *Kandalæ*, *Kuckarus*. Sisekadu on toimunud ka liivi ja vepsa keeles ning soome edelamurretes, usutavasti omaette.³⁵

5. Pikkaide vokaalide lühenemine järgsilpides. Need olid tekkinud aastatuhande vahetusel või natuke varem sulghäälikute nõrkade vastete β , δ , γ ja *h* kadumisel järgsilpides vokaalide vahelt. Nt. **kastõyõn* > **kastõõn* > **kasten*, **karvaða* > **karvaa* > *karva*, **viskaðan* > **viskaan* > *viskan*, **antaðak* > **antaak* > **antaa* > **anta*, **vartõhõn* > **vartõõn* > **varte*, **vajaya* > **vajaa* > *vaja*. Muutus toimus nähtavasti XIV sajandil, aga ikkagi pärast sisekadu, sest pikast vokaalist sündinud lühike vokaal teises silbis pole enam kadunud.

Järgsilpide pikad vokaalid on lühenenud ka liivi keeles ja soome edelamurdeis.³⁶

6. Laadivahelduse tekkimine. Selle sünnitas sulghäälikute nõrkade vastete kadu või muutumine mõneks muuks konsonandiks pearõhulise silbi järel. Seega $\gamma > \emptyset$ või j , nt. **viyan* > **vian*, **jalyan* > **jalan*, **jäljen* > **jäljen*; $\delta > \emptyset$, assimilatsioon eelneva konsonandiga või j , nt. **riðan* > **rian*, **sildan* > **sillan*, **sadan* > **sajan*; $\beta > \emptyset$, assimilatsioon eelneva konsonandiga või v , nt. **tuþan* > **tuvan* > **tuan*, **kumþan* > **kumman*, **halþan* > **halvan*, **haaþan* > **haavan*. Muutus arvatakse toimunud olevat XIV–XV sajandil, sest veel XIII sajandi kohanimesedes on klusiili nõrk vaste säilinud, vrd. kohanimed *Andikeværae* 'Annikvere', *Eghöntakæ* 'Jõetaga', *Jogentagania*, *Raudanal* 'Raua-', *Hergærnpæ* 'Härjapea' XIII sajandi ürikuis, aga XIV sajandi algul juba ka *Meintacus* 'Mäetaguse', *Waympere* 'Vaopere'. Tegelikult jätkus selle muutusega juba varem alanud sulghäälikute nõrkade vastete kadumise tendents. Juba eelmise aastatuhande lõpu poole olid δ ja γ kadunud teisest silbist kaugemal, nt. **antaðak* > **antaak*, **øhtayo* > **øhtoo*. Laadivaheldus tekkis ka vadja, soome ja karjala keeles.³⁷

7. Geminaadi nõrgenemine üksikhäälikuks pika esisilbi järel kinnise silbi alguses. Nt. **lauttan* > **lautan*, **koopas* > **koopas*, *(*epi*) *karttak* > **karta*, **toomme* > *toome*, **keerrot* > **keerot*. See muutus toimus ilmselt XV sajandil. Geminaadi nõrgenemist üksikkonsonandiks on täheldatud ka teistes läänemeresoome keeltes, ent teistel tingimustel ja teises laadis.³⁸

8. Vältevahelduse tekkimine. Mitme häälikulise teguri toimel eristus eesti ala murretes II ja III välde. Need olid fonoloogilises vastanduses, s.t. eristasid tähendusi ja grammatilisi vorme. Nt. **meisää* > *meisä* (osastav) – **metsän* > **meisän*, **laülua* > *laülü*, **laulun* > **laülun*. Selle eesti keelele nii iseloomuliku nähtuse kohta on kaks vastandlikku seletust. Esialgu valitses Mihkel Veske

(1873) ideedest lähtunud Björn Collinderi (1929) asepikeendus-teooria, mis pidas vältevahelduse põhjuseks eelnevaid kadusid ja lühenemisi.³⁹ Paul Ariste (1947) esitas vastupidise seisukoha: vältevaheldus põhjustas kaod ja lühenemised⁴⁰, ja see lähenemisviis on viimasel ajal pooldajaid leidnud. Sel puhul on vältevahelduse põhjuseks peetud muutunud rõhu- või kõnerütmissüsteemi, mille omakorda võis esile kutsuda Skandinaavias kõneldud muinaspõhja keele mõju.⁴¹

Eelneva erijuhtumiks tuleb lugeda tüvekonsonandi geminatsiooni sisseütlevas käändes. Nt. **kokohon* > **kokoon* > **kokkoon* > *kokko*, **veteheh* > **veteen* > **vetteen* > *vette*, **rapahan* > **rapaan* > **rappaan* > *rappa*. See uuend ei jõudnud saarte ja kirderannikumurdesse. Lõunaeesti murdealal on selle kõrvale tekkinud veel lühikese geminaadiga vormid mitmes grammatilises vormis, nt. **hätäädä* > **hätää* > **hätäää* > *hätää*, **tuköva* > **tukköva* > *tukköv*. Mõnevõrra teistel tingimustel on toimunud geminatsioone ka soome murretes, vadja ja liivi keeles.⁴²

9. Sulghäälikutete ja *s*-i nõrgenemine helilise hääliku järel sõna sees silbi algul leenishäälikuks. Nt. **sapa* > *saBa*, **selkä* > *selG*, **rikkai* > *rikkaiD*, **visa* > *viza*. Muutuse täpsemat aega on keelemälestiste põhjal raske määrata, sest kirjanekute ortograafia on ebakindel. Igatahes pidi muutus *k* > *G*, *p* > *B*, *t* > *D*, *s* > *Z* toimuma pärast *β*, *δ*, *γ* kadu, sest muidu kattunuks kaks lähedast sulghäälikusarja ja kadu kas poleks toimunud või oleks toimunud hoopis teisiti. Teistel tingimustel on niisugune nõrgenemine toimunud ka isuri keeles.⁴³

10. Sõnalõpulisel *n*-i kadu. Nt. **seemen* > *seeme*, **nainōn* > *naine*, **ōnnōtton* > *ōnnetto*, **matalan* > *maDala*, **kalaDōn* > *kalaDe*, **sohon* > *soho*, **tulōmaan* > *tuleman* > *tulema*. Põhjaeesti murretes jäi kadu ainsuse 1. pöörde lõpus toimumata, vrd. põhjaeesti *laulan*, lõunaeesti *laula* 'laulan'. Muutus sündis XV–XVI sajandil. Sõna-

lõpulise *n*-i kadu või nõrgenemist on täheldatud mitmes muuski läänemeresoome keeles, muutuse aegki on erinev.⁴⁴

Tegelikult moodustavad eespool esitatud häälikumuutused ter-
vikliku süsteemi, mis viis varasema läänemeresoomelise hääliku-
süsteemi mullistuseni. Mis kutsus selle esile? Pole veel lähemalt
selge, kuivõrd oli mõjustamas Skandinaavia viikingite keel (mui-
naspõhja keel). Üldsegi pole uuritud, kas selles oli oma osa alam-
saksa keelele. Ja ikkagi on võimalus, et murranguni viis kas või tea-
tud määral murrete häälikuehituse sisemine areng. Häälikusüsteemi
muutumise ulatuselt on see uuendisari võrreldav ainult mur-
ranguga, mis toimus keskläänemeresoome keelevormis u. 3000
aastat tagasi.⁴⁵ Muutus ju seekordki senine sõnavormide häälikuli-
ne struktuur.

Murrangulised uuendused Eesti ala murrete häälikuehituses
põhjastasid suuri muutusi sõnade morfoloogias. Sise- ja lõpukadu
likvideerisid senise käänamise ja pööramise aluse – sõnade jagune-
mise ühe- ja kahetüvelisteks, s.o. ainult vokaaliga lõppeva tüvega
sõnadeks ja vokaal- ning konsonanttüvega sõnadeks. Täishääliku-
kaod tõid juurde ohtrasti mitmesuguseid konsonanttüvelisi vor-
me, nii et kogu süsteem lakkas toimimast ja selle asemele sugenes
aja jooksul hoopis keerulisem muutmisskeem, mis rajanes hoopis
uutel tunnustel. *n*-i kao tõttu langes omastava käände vorm kokku
vokaaltüvega ja sai muutmise üheks alusvormiks, mida on hiljem
nimetatud obliikvaks ehk rektiiviks.

Ei muutunud üksnes sõnamuutmise alus, vaid ka suur osa vor-
mistikust. Enamik käändelõppe sai mõnevõrra muutunud häälik-
kuju, mitmeid teisenemisi on olnud ka verbi tunnustes ja lõppu-
des. Olulisemad uuendid morfoloogias sel ajajärgul olid järgmised:

1. Uus komitatiiv. *ga*-lõpuga kaasaütlev kääne tekkis
XVI–XVII sajandil käändsõna omastava käände vormi ja tagasõ-
na *kaas* ühendist. Nt. **keelen kaas* > *keele kaas* (nõnda veel XVII

sajandi alguse kirjakeeles) > *keele kaa* > *keeleGa*. Nähtavasti jõudis uue käändelõpu kujunemine lõpule varem lõunaeesti murretes. Sama laadi komitatiivilõpp on kujunenud ka liivi, vadja, isuri keeles ja soome murretes.⁴⁶

2. Oleva käände taandumine. Seoses lõpukaoga hävisid või taandusid essiivivormid määrsõnade tasemele. Paradigmakäändena säilis see üksnes kirderannikumurdes. Tänapäeva kirjakeeles kasutatavad oleva käände vormid on tarvitusele tulnud alles XX sajandil eeskätt soome keele eeskujul.⁴⁷

3. Possessiivsufiksitate kadu. Soomeugripärane omandusliidete süsteem asendati isikuliste asesõnade omastava käände vormide ja asesõna *oma* tarvitusega nähtavasti germaani keelte otsesel mõjul. Nt. **isäni* asemele *minu isa*, **onosa* asemele *tema onu*. Muutusele aitas kaasa lõpuvokaali kadu lõppudes. Possessiivsufiksidad on kadunud ka liivi ja vadja keeles.⁴⁸

4. Muutused asesõnade süsteemis. Varasem 3. isiku isikuline asesõna **hen* säilis ainult enesekohases asesõnas *enese, enda*. Näitavatest asesõnadest *tema, ta, nemad, nad* said uued 3. isiku isikulised asesõnad. Varasemate küsipronoomenite *ke* ja *mea* asemele moodustati uued *kes* ja *mis*. Need on olemas ka liivi keeles.⁴⁹

5. Eitusverbi asendumine eitussõnaga. Soomeugripärane pöörduv eitusverb (*en, et, ei, epi, emme, ette, eivät*) taandus pikkamisi eesti murretes ja selle asemele tuli muutumatu eitussõna *ei, ep*. Sellega koos muutus ka eituslause ehitus. Kogu ümberkujundus toimus alamsaksa ja saksa keele mõjul.⁵⁰

6. Potentsiaali kadu. Sel ajajärgul jäi kasutusest kõrvale *ne-tun-nusega* potentsiaal, võimalikkust osutav kõneviis. Üheks kao põhjuseks võis olla kaudse kõneviisi teke. Üksikvorme potentsiaali paradigmast säilis üksnes äärealadel Võru ja saarte murdes, nt. Võru murdes *olnes* 'vist on'. Teistes läänemeresoome keeltes on märgata selle kõneviisi vormide kasutamise vähenemist.⁵¹

7. Kaudse kõneviisi tekkimine. Selle põhjal arenes eesti lauseehituses uut moodi kaudne kõne. Kõigile murretele ühist tunnust sellele kõneviisile ei kujune. Lõunaeesti murretes hakati kasutama uue mooduse vormidena oleviku kesksõna käändevorme (*ma sõitav, sõitva, sõitvat, sõitvad*), kust on pärit ka XIX ja XX sajandi vahetusel kirjakeelde juurdunud vorm. Põhjaeesti murretes kasutati kaudse kõneviisi vormidena tegevusnimevorme (*ma sõita, ma sõitma*). Kaudne kõneviis tekkis ka liivi ja läti keeles. See puudub aga kirderannikumurdes. Uuenduse ajendajaks on peetud saksa konjunktiivi.⁵²

8. Pöördelõppude taandumine. Sellest ajajärgust sai alguse seegi tendents eesti murretes, mis on ainulaadne soome-ugri keeltes. Eitussõna tarvitusele tulekuga jäid pöördelõpud ära eitavates verbivormides ja isikut anti edasi asesõnaga (vrd. *en laula – ma ei laula*). Häälükadude tõttu lakkasid enamikus käskiva kõneviisi vormides olemast esialgsed pöördelõpud (nt. **tulko-hõn > *tulkoon > tulGo*). Eks ole sama tendentsi väljenduseks ka possessiivsufiksiste süsteemi hääbumine kõigis eesti murretes. Kaudne kõneviis sündiski ilma pöördelõppudeta. Hiljem jätkas seda suunda pöördelõppude ärajätmine tingivas kõneviisis (nt. *ma tahaks, sa tahaks* jne.), mida hiljaaegu kirjakeeleski lubama hakati.

Niivõrd tugev uuenduslaine muutis eesti keele soomeugrilist aglutineerivat ehitustüüpi, kus uusi vorme moodustati selgesti eristuvate liidetega. Ilmnes selge suundumus flekteeriva ehitustüübi poole, kus uusi vorme saadakse eeskätt tüve häälükuid muutes. See tüüp on ja oli iseloomulik indoeuroopa keelkonda kuuluvatele naaberkeeltele.⁵³

Murrangulised muutused toimusid ka eesti murrete sõnavaras. Eesti ala langes XIII sajandi alguses alamsaksakeelsete vallutajate võimu alla. Sealt peale kuni XVII sajandini oli Eestimaal ja Liivimaal ametlikuks ja ülikute, kaupmeeste, käsitöölise kõnekeeleks keskalamsaksa keel. Alamsakslaste kaudu jõudis meie maale tolle-

aegne Euroopa linnakultuur ja elukorraldus üldse. Loomulikult kajastus niisugune põhjalik ja pikaajaline muutus ulatuslikult maa põlisrahva keele sõnavaras. Eesti murretesse tuli viie sajandi jooksul rohkem kui tuhat alamsaksa laensõna, neist on praegu kirjakeeles umbes 800 sõna, s.o. 15% kirjakeele kogu tüvevarast.⁵⁴ XIV sajandi paiku jäid kõrvale vanad eesti isikunimed ja eestlased said endale alamsaksa eesnimed (*Jaan, Juhan, Jüri, Mats, Mihkel, Peeter, Villem; Anna, Liisa, Mari, Krõõt, Reet, Tiina* jt.).⁵⁵ Mõõdukalt omandati sel ajal laensõnu vanarootsi, rootsi ja läti keelest. Jätkus vana-vene ja hiljem uusvene laensõnade tulek idapoolsematesse murretesse, ent nende hulk oli aastatuhande algupoolel võrdlemisi pisike.

Kui üldistada käesoleva aastatuhande esipoolel Eesti ala murretes toimunud olulisemaid muutusi, siis võib küll kahtluseta väita, et nii laialdased uuendused ühendasid senised vanad hõimumurded tihedasti üheks tervikuks, mida saab meie keele ajaloos nimetada juba eesti keeleks. Murrete integratsiooni ajaliseks keskmeks võib pidada XIV–XVI sajandit. Ent ei tule sugugi arvata, nagu sündinuks sel ajal vaid ulatuslikud, nii põhja- kui lõunaeesti murredeid ühendavad uuendused. Kõrvuti nendega toimus kitsama levikuga muutusi, mis jätkasid murrete diferentseerumise protsessi. Eriti silmatorkavad on diferentseerivad uuendused põhjaeesti murrete alal aastatuhande keskpaiku ja paari järgneva sajandi jooksul. Keelesüsteemi küllaltki järsk muutumine paistab võrdlemisi hästi sobitunud olevat lõunaeesti murretesse. Seevastu põhjaeesti murretes näib see esile kutsunud olevat tasakaalutust eeskätt morfoloogiasüsteemis, ja see käivitaski vastassuunalisi diferentseerivaid muutusi.

Põhjaeesti murrete häälikuehituse kardinaalne muutumine tõi endaga kaasa mõnedes vormides tähenduse ähmastumise. Seda püüti vältida kahel moel. Tõkestati häälikumuutusi teatud vormides ja sõnatüüpides. Näiteks säilitati sõnalõpuline *n* ainsuses

1. pöördes, säilitati lõpuvokaal tegijanimes. Sisekadu jäi toimumata *kollane*-tüüpi noomenites ja *astuma*-tüüpi verbides. Teiselt poolt tuli süsteemi tasakaalu säilitamiseks põhjaesti murretes käbele hulk analoogiavorme:

1. *i*-mitmuse vormide asemele tulid *de*-mitmuse vormid. Nende moodustamise aluseks sai mitmuse omastava käände vorm, mis oli juba varem kujunenud *de*-tunnuseliseks. Nõnda ühtlustus käändeparadigma tugipunktiks nii ainsuses kui ka mitmuses genitiivi-vorm. *de*-mitmus on laienenud omastavast käändest mõnedesse muudesse käänetesse liivi keeles.⁵⁶

2. *de*-mitmusest jäi puutumata küll mitmuse osastav kääne, kuid siingi jäeti *i*-mitmuslikud vormid kõrvale ja asendati analoogiliste *sid*- ja *si*-lõpuliste vormidega. Analoogia allikaks said *ne*- ja *us*-liiteliste sõnade partitiivivormid, kus *s* oli liite osa. Nt. *maju* asemele tuli *majasid* või *majasi*, eeskujuks *hobusid* või *naisi*.⁵⁷

3. *id*-lõpuga mitmuse osastava käände vormide asemele levisid *eid*-, *aid*-lõpulised partitiivivormid. Analoogia lähteks olid kontraheerunud vokaaltüvega käändsõnade partitiivivormid. Nt. *ilusid* asemele tuli *ilusaid*, eeskujuks *rikkaid*-tüüpi vormid, kus kaksiktäis-häälik oli saadud *h* kadumisel varasemast **rikkahita*-tüüpi vormidest.⁵⁸

4. *hen*-lõpu kaotanud sisseütleva käände vormide asemele astusid *sse*-lõpuga vormid (nt. *majasse*, *vankrisse*). *sse*-lõpp lähtus kontraheerunud käändsõnade sisseütleva käände vormidest, kus oli säilinud lõpp *-se* (nt. *perese*, *hambase*). *s*-i gemineerumise kohta on mitu seletust.⁵⁹

5. Lihtmineviku tunnus *-i* asendati paljudes tüüpides *si*-tunnusega. Analoogilise *-si* lähtepaigaks olid *hakkama*-tüüpi verbide lihtminevikuvormid, kus *s*, mis pärines varasemast *t*-st, kuulus verbitüvesse. Nt. *elin* asemele tuli *elasin*, eeskujuks *hakkasin* (< **hakkatin*). *si*-imperfekt on ka liivi keeles.⁶⁰

Need analoogiamuutused kaugendasid põhjaeesti murrete morfoloogiat lõunaeesti murrete omast ja suurendasid taas vormimoodustuse aglutinatiivsust.

Eespool nägime, et osa põhja- ja lõunaeesti murdeid ühendavaid uuendeid on ulatunud ka mõnesse teise läänemeresoome murdesse.

Mitmeid sama laadi häälikumuutusi toimus soome edelamurretes. Neid on seletatud lääneeesti murrete vanaks mõjustuseks, aga ka sarnastest eeldustest lähtunud paralleelseteks muutusteks.

Rohkesti ligilähedasi uuendeid toimus ka liivi keeles, kuid teistel tingimustel ja mõnikord ka teistsuguste tulemustega. Üldjoontes: kõikvõimalikud kaod on siin toimunud ulatuslikumalt kui eesti keeles ja tihti teises järjekorras. Laadivaheldust liivi keelde ei sündinud. Vältevaheldus tekkis, kuid mõneti teistsugusena ja teistel tingimustel. Possessiivsufiksid kadusid, aga eitusverbi pöördevormid on mingil määral säilinud. Olev kääne lakkas olemast, kuid uus kaasäitlev kääne tekkis samast lähteainestest kui eesti keeles, aga omamoodi (*-ks, -kõks < kaas*). Potentsiaali analüütiline paradigma säilis, selle kõrvale tekkis tegjanimelitest saadud tunnusega kaudne kõneviis. Liivi keeles on toimunud mõned samalaadsed stabiliseerivad muutused nagu põhjaeesti murretes: *de*-mitmus laienes omastavast käändest mitmele muule käände, ent mitte kõigile; levis ka analoogiline *si*-lihtminevik.

Aega ja ajaloolisi tingimusi silmas pidades ei saa uskuda, et keelemurrangu keskus oleks paiknenud liivi murrete alal. Nendes toimunud muutuste järskust ja ulatuslikkust seletab paremini lätlaste sekka sulava rahva keele kõikuvus, püsikindlusetus. Kaldun uskuma, et keelemurrangu lähtekeskus paiknes lõunaeesti murrete alal. Sellele osutab mitu asjaolu. Lõunaeesti mured on küllalt lähedal liivi murrete alale, ent piisavalt kaugel kirderannikumurde alast, kus muutusi enamasti ei toimunud; lõunaeesti murrete süsteem

HUNO RÄTSEP

püsis stabiilsena ka pärast murrangulisi protsesse ja oli seega paremas vastavuses varasema seisundiga. Nagu osutavad kirjasõna andmed, sündis uus kaasaütleva lõpp lõunaeesti murretes sajandi võrra varem; samuti tekkis varem palatalisatsioon.

Eesti keel tekkis vanade hõimumurrete alusel käesoleva aastatuhande esimesel poolel eri murdeid ühendavate laialdaste uueduste läbi keelesüsteemi mitmes osas, kusjuures keskuseks võis olla ennekõike lõunaeesti murdeala.